

ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ: ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю

11-12 грудня 2024 року

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
Одеська національна наукова бібліотека

**ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ,
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

**Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної
конференції
з міжнародною участю**

Одеса, 11–12 грудня 2024 року

Одеса
2025

УДК 719:[09+008]](06)

П 15

Упорядник Г. М. Шпак

Відповідальна за випуск Л. В. Арюпіна

Редактори: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович

П 15 **Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація** : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з між-нар. участю, Одеса, 11–12 груд. 2024 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г. М. Шпак ; відп. за вип. Л. В. Арюпіна ; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. – Одеса, 2025. – 264 с. – Укр., англ.

ISBN

Учасники конференції – провідні книгознавці, науковці-музейники, архівісти України та ближнього зарубіжжя – обговорюють пріоритетні напрями діяльності, що стосуються пам'яток писемності та культури, обмінюються досвідом роботи, наголошуючи на важливій ролі інституцій пам'яті у визначенні системи цінностей суспільства, формуванні національної ідентичності, історичної свідомості, пропонують результати власних досліджень, відкривають нові факти у біографіях і знаних, і незаслужено забутих діячів української історії та культури.

Для провідних фахівців бібліотек, архівів, музеїв, наукових установ, реставраційних центрів України та зарубіжжя, книгознавців, культурологів.

УДК 719:[09+008]](06)

*Відповідальність за зміст матеріалів,
достовірність фактів, дат, цитування несуть автори.
Англomовні тексти подано в авторській редакції.*

ISBN

© Одеська національна наукова бібліотека, 2025

© Автори статей, 2025

© І.М. Свістунова, дизайн обкладинки, 2025

Ольга САК,

бібліотекар відділу рідкісних видань і рукописів
Одеської національної наукової бібліотеки.

Одеса, Україна

**Стародруки іноземного походження
з питань медицини у фондї
відділу рідкісних видань і рукописів
ОННБ: стан і перспективи дослідження**

Одеська національна наукова бібліотека впродовж майже двох століть заслужено утримує пальму першості як головна скарбниця книжкових цінностей Півдня України. У фондї бібліотеки ретельно зберігається, досліджується та популяризується багатовікова культурна спадщина, яка плекається не одним поколінням бібліотечних фахівців і науковців. Історія Одеської національної наукової бібліотеки (в минулому Одеська публічна бібліотека) тісно пов'язана з історією розвитку самої Одеси як культурного і торгового центру, з історією її установ, закладів освіти, різноманітних товариств, об'єднань і підприємств. Розмаїття галузевого складу понад п'ятимільйонного фонду головної наукової бібліотеки Півдня обумовлено історично-політичними, соціально-економічними чинниками, а також його географічними і культурними особливостями. Слід зазначити, що велику роль при формуванні фонду бібліотеки відіграло створення університету, оскільки в разі виріс попит на літературу різних галузей знань, зокрема, відкриття медичного факультету потребувало медичної літератури [10].

У звітах Одеської публічної бібліотеки за минулі роки [11] та в історичному нарисі М. Г. Попруженка «Одеська міська публічна бібліотека 1830–1910 рр.» [16] вельми докладно висвітлено етапи становлення бібліотеки, організації її діяльності, поповнення бібліотечного фонду, обслуговування користувачів, названо благодійників і дарувальників. Друковані каталоги бібліотеки [7, 8, 9] теж є безцінним доповненням до цього ряду документів і можуть слугувати джерелом вивчення.

Представлена доповідь оглядово знайомить лише з окремою часткою великого книжкового багатства, що зберігається й опрацю-

ується бібліотекою від часу її заснування (1829). Йдеться про стародруки іноземного походження з питань медицини із фонду відділу рідкісних видань та рукописів. За типом і видовим складом – це наукові та популярні праці відомих науковців – лікарів, алхіміків та інших фахівців, дотичних до світу медицини. Тут зберігаються як перші прижиттєві видання, так і повторні передруки, дисертації, біографічні нариси, практичні та методичні поради, довідкові видання та енциклопедії, гербарії та фармакопеї.

Хронологічні рамки колекції окреслені XVI – початком XX ст. Більшість примірників – це книги XVIII ст. (818), лише дві з них – видання початку XX ст. Раритети XVII (їх 65) та XIX ст. (83) у кількісному складі вирізняються незначною мірою. Найповажніші за віком – друки XVI ст. – нараховують 15 примірників. Це праці корифеїв медичної науки: швейцарського лікаря епохи Відродження Теофраста Парацельса; основоположника і творця анатомії Андреаса Везалія; італійського хірурга та анатома Алессандро Бенедетті; венеційського лікаря, філософа і перекладача Віктора Трінкавеллі; англійського лікаря і священнослужителя, винахідника стенографії Тімоті Брайта; італійського гуманіста, філософа, перекладача і коментатора античних текстів, засновника флорентійської Платонівської академії Марсіліо Фічіно та інших, менше знаних ескулапів.

Одна з найраніших книг колекції за часом друкування – праця італійського хірурга, анатома і гуманіста Алессандро Бенедетті (1450–1512) «*Alexandri Benedicti Medici clariss. Anatomice, sive de Hystoria corporis humani: libri quinque*» («Анатомія, або 3 історії людського організму» (1528) [17], яка є однією з головних праць венеційця. Алессандро Бенедетті відомий завдяки створеному ним першому в історії анатомічному театру, який він використовував для розтинів. Бенедетті є автором першої процедури відновлення носа, тож можна сказати, що він залишив певний слід і в ринопластиці. «Анатомія...» Бенедетті вперше побачила світ у 1502 р. На думку критиків, праця вирізнялася класичною лексикою, цитуванням виключно стародавніх джерел і риторичною витонченістю. Цікава деталь: наш бібліотечний примірник, 1528 р. видання, має шрифтовий екслібрис у вигляді ярлика «*H. Kohlrausch*». Ще не досліджено, чи має відношення цей книжковий знак до особи королівського прусського медичного радника Генріха Кольрауша (друга половина XVIII ст.).

Роботи Бенедетті з анатомії вважалися кращими до виходу у світ праць Андреаса Везалія (1514–1564), одного із засновників анатомії, представника Падуанської школи медицини. Його прижит-

теві видання також представлені в колекції. Фундаментальна праця А. Везалія латиною «*Andreae Vesalii Brvxellensis, Scholae medicorum Patauinae professoris, De humani corporis fabrica libri septem ...*» («Про будову людського тіла в семи книгах...») [18] свого часу спричинила справжній вибух серед богословів і поборників старої школи медицини Галена. У трактаті спростовувалися хибні твердження щодо анатомічної будови людини, був поданий істинний анатомічний опис людського тіла, що ґрунтувався на реальних дослідженнях і розтинках. Оскільки у XVI ст. розтин людських тіл був суворо заборонений Церквою, Везалій для своїх досліджень мусив таємно забирати тіла страчених злочинців, – це був чи не єдиний спосіб для анатомів і художників вивчати будову людини. Праця вперше побачила світ у 1543 р. в друкарні швейцарця Йоганнеса Опоріна (1507–1568). Видання відзначалося детально виконаними гравюрами, що мали високу художню цінність і значно перевершували ілюстрації в анатомічних атласах того часу. Успіх трактату приніс Везалію європейську славу і визнання – невдовзі він був призначений лікарем імператора Священної Римської імперії Карла V.

У відділі рідкісних видань і рукописів зберігається лише кілька малоформатних томів згаданої праці латинською мовою, випущених відомим французьким книговидавцем і книготорговцем Жаном де Турном (1504–1564) у Ліоні в 1552 р. Але це не повне перевидання. Три невеличких за розмірами томи (12×6 см) являють собою епітому (epitomé) – скорочений виклад великого за обсягом твору. Щоб популяризувати свій трактат мандруючи країною, автор створив стислий і менш дорогий варіант, який зрештою став більш популярним, ніж сам оригінал.

Не можна не згадати ще про одного всесвітньовідомого автора, чії праці XVI ст. також увійшли до нашої колекції іноземних стародруків з медицини. Це один із реформаторів медичної науки та практики, активний супротивник схоластичної медицини – Парацельс (1493–1541), швейцарський лікар, алхімік, філософ. Його справжнє ім'я Теофраст фон Гогенгейм, або Ореоль Філіпп Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм. Саме він, поєднавши хімію з медициною, став засновником ятрохімії; йому належить учення про дозування ліків. Парацельса також вважають батьком гомеопатії та парамедицини. Середньовічна Церква забороняла і вчення Парацельса, і його праці. Заздрісників було достатньо і в медичних колах, бо вчений проповідував наукову картину світобудови, був лікарем-новатором. Серед студентської спільноти він мав багато прихильників, оскіль-

ки частину своїх лекцій для студентів проводив безпосередньо біля ліжок хворих. Попри нападки супротивників, його трактати друкувалися. Відомо, що навіть після смерті науковця, до кінця XVI ст. вийшло друком близько двохсот його праць.

Одна з таких праць латиною «*Labyrinthus medicorum errantium: cum adiuncti...*» («Лабіринти мандрівних лікарів...») [20], яка зберігається в колекції, вперше була видана ще за життя лікаря, у 1533 р., але стала відома науковому загалу лише через дванадцять років після його смерті (1553). Як зазначали дослідники діяльності Парацельса, ця книга була надрукована у Нюрнберзі і являла собою швидше опис, ніж точний авторський текст, а також включала окремі рядки, що прославляли медицину [13, с. 51–52]. Наш бібліотечний примірник теж 1553 року видання. Це невелика за обсягом книжечка без нумерації аркушів, зовнішньо нічим не примітна, але увагу привертає дереворит із зображенням Парацельса. Портрет змальовано з гравюри Августина Хіршфогеля, зробленої ще за життя науковця. Парацельс зображений на фоні аркового вікна, він обома руками спирається на рукоять мечя, глибокий і навіть суворий погляд науковця спрямований вдалину. У верхній частині гравюри лозунг латиною: «*Alterius non sit qui suus esse potest*», що означає: «Нехай жодна людина, яка належить собі, не може належати іншій». До бібліотечного варіанту «Лабіринту» складовою частиною увійшли ще й філософські діалоги («*Dialogus*»). Вихідні дані розміщено в кінці книги у вигляді своєрідного колофона. Робота була видана Валентином Нойбером у Нюрнберзі коштами Бернхарда Вішера. На тоненькій паперовій обкладинці проставлено характерний службовий штамп «Не видається», якими бібліотекарі минулого позначали або особливу цінні, або неблагонадійні книжки.

Переважна більшість творів Парацельса збереглася лише в рукописах і була надрукована вже після смерті, на основі його автографів і записів. Прижиттєвих друків було обмаль. Ще одна з наявних в колекції праць – «*Chirurgischer Bücher und Schriften des Edlen Boch Gelehrten und Vermehrten Philosophie und Medici...*» («Хірургічні книги та твори благородного вченого та розвиток філософії і медицини...») (1591) [21] німецькою мовою була видана за автографами вченого. Наш варіант – перший том найбільш повного, 10-томного, зібрання творів Парацельса, виданого книговидавцем і редактором його творів Йоганном Хузером (1545–1600) упродовж 1589–1591 років у базельській друкарні Конрада Вальдкірха (1549–1615). Багатотомник містить медичні, філософські, антропологічні, теологічні, фарма-

кологічні та алхімічні твори великого реформатора. Бібліотечний примірник щедро позначений прикметами часу: штампи бібліотек, службовий ярлик і можливий автограф колишнього власника «*G. Bankhau[f]tem*». Шкіряна оправа з відбитками минулої краси має конгревне тиснення. По центру середник із зображенням, скоріше за все, самого Парацельса: фігура чоловіка у капелюсі з мечем вістрям вгору у правій руці, ліва рука тримає аптечні ваги. Під зображенням лікаря девіз латиною, який зараз вже складно розібрати.

Географія місць друку наших книжкових пам'яток здебільшого охоплює столиці та великі міста західноєвропейських країн: Париж, Відень, Дрезден, Неаполь, Венеція, Лейден, Амстердам, Лейпциг, Франкфурт-на-Майні, Женева, Вільно та інші. Самі друкарні та видавництва, історія їх створення та діяльності – потенційна тема для подальших досліджень.

Мовний склад колекції доволі різноманітний. Найбільше число раритетів – німецькою (336) та латинською (440) мовами. Видання французькою (151) та італійською (139) майже зберігають паритет. І зовсім незначна кількість документів англійською (15), польською (5), хорватською (2), грецькою (2) та угорською мовами.

Досить різноплановим є і галузевий склад згаданої колекції. Переважають видання з оперативної хірургії (207). На другому місці (138) – книжки із загальних питань лікарської справи та профілактики захворювань. Книжки з клінічної та практичної медицини посідають третє місце (116). Перелік тематики опрацьованих документів можна продовжувати: анатомія і фізіологія, патанатомія, акушерство і гінекологія, фармакологія, неврологія, офтальмологія, педіатрія, венеричні хвороби, дерматологія, судова медицина, військова медицина, пульмонологія, оториноларингологія, фітотерапія, ортопедія, стоматологія, гастроентерологія, токсикологія, інфекційні захворювання, онкологія, клінічна гомеопатія і навіть ветеринарія та паразитологія. Цей напрям подальших досліджень також може становити інтерес і бути предметом детального вивчення і опрацювання певними категоріями науковців. Стародруки іноземного походження з питань медицини слід розглядати не тільки як культурно-історичні пам'ятки – це цінна джерельна база для будь-якої наукової діяльності.

За сухою статистикою цифр, формальними і зовнішніми ознаками сотень книжок розглянутої частини фонду поетапно розгортається історія світової медицини в її найважливіших відкриттях, винаходах, практиках і персоналіях. Працюючи з раритетами

цього розділу, не перестаєш дивуватися працездатності та «плодючості» медиків минулого і навіть їх жертвовності. За доволі короткий вік життя (в середньому від 40 до 60 років) вони встигали досягти визначних наукових здобутків. Щодо зовнішнього оформлення раритетів, то деякі великі фоліанти, серед яких атласи інструментів, анатомічні атласи, гербарії, фармакопеї, завдяки високохудожнім гравюрам сприймаються як справжні витвори мистецтва. За біобібліографічними даними вимальовується певна картина становлення не лише світової медичної науки окремих періодів, а й опосередковано (через провенієнції) простежується розвиток місцевої медичної сфери. Видання із цієї колекції можуть зацікавити широке коло допитливих досліджувачів: медичних фахівців, краєзнавців, істориків, бібліотекарів, бібліофілів, студентів певного навчального профілю, а також поціновувачів раритетів.

До бібліотеки книги потрапляли різними шляхами. Одним із традиційних джерел поповнення фондів новостворюваних публічних бібліотек на межі XIX – початку XX ст., особливо в провінції, були щедрі дарунки меценатів. Одеська публічна бібліотека не стала винятком. Серед дарувальників – публічні, наукові установи, державні та навчальні заклади, численні громадські об'єднання і товариства, приватні особи. Багато видань потрапило до бібліотеки після так званої націоналізації приватних дворянських маєтків у часи лихоліття першої чверті XX століття, проте періодично бібліотека здійснювала закупи через місцеві книгарні. На деяких примірниках бачимо ярлики одеських книгарень Жана Рубо (або, як його називали в Одесі, Івана Марковича) Рубо (1785/1786–1852) та Альфонса (Юлія, Жана) Колліна. Але суми на придбання літератури були вельми незначними, тому подарунки від установ і приватних осіб як джерело комплектування превалювало.

Опрацювання названої колекції виявило, що переважна більшість раритетів з питань медицини надійшла до бібліотеки через книгообмін від книгозбірні Одеського медичного університету в 1990-х роках. Про це свідчать наявні на книжках штампи Рішельєвського ліцею, Новоросійського університету, Одеського медичного інституту, Одеської обласної наукової медичної бібліотеки.

Чимало артефактів мають власницькі написи, автографи й екслібриси. Серед видань з книжковими знаками найбільша кількість примірників (39) позначена власницькими написами Петра Андрійовича Гординського (1761–1834), уродженця Полтавщини, колишнього хірурга Київської лікарської управи, який перебрав-

ся до Одеси в першій чверті XIX ст., обійнявши посаду медичного чиновника Одеського карантину [5, с. 47–50]. Після смерті Гординського його приватна бібліотека була подарована родичами публічній бібліотеці. Книги (переважно латиною) мають рукописний екслібрис у вигляді наклеєного ярлика «*Из Книг Статс. Советн. П. Гординскаго*». Своєю бібліотекою Петро Андрійович користувався вельми активно – книжки не стояли на полицях, а допомагали в його практичній діяльності. У багатьох примірниках на берегах сторінок, на форзацах і нахзацах зустрічаються помітки, рецепти ліків та інше. Один із конволютів (*Gorter, Johannes, de (1689–1762) Praxis medicæ systema... Francfurt-Leipzig: sumtibus Ioh. frid. iahni., 1755*) [19] щедро рясніє текстами медичних лекцій на вкладних аркушах. Видно, що цей зшиток у власницькій оправі мав не одного власника. Певна кількість видань колекції (33) позначена власницькими написами Івана Олександровича Свиридова (1810–1862), професора кафедри судової медицини Харківського університету. Книги з його зібрання мають різну галузеву спрямованість: історія медицини, практична медицина, клінічна медицина, анатомія, праці з хірургії, фармації, педіатрії, офтальмології. Рукописний екслібрис на книжках має кілька варіантів: «*Ивана Свиридова*», «*Ивана Свиридова. Berlin. 1838*», «*Ивана Свиридова. Галле. [1]838*», «*Из книг Ивана Свиридова*». Відомо, що впродовж 1837–1840 років Іван Опанасович навчався у Берлінському та Віденському університетах, удосконалюючи свій медичний досвід. Книги були подаровані І. Свиридовим Рішельєвському ліцею, а потім продовжили своє життя в інших бібліотеках Одеси [1, с. 26].

Численні штампи, штемпелі, книжкові знаки, ярлики книгарень, автографи, вкладні та власницькі записи, дарчі написи, маргіналії, що присутні на більшості примірників нашої колекції, – яскраві ознаки, залишені часом і колишніми власниками, прямі докази приналежності певної книги якомусь зібранню, колекції або конкретній особі. Вони красномовно свідчать про можливі джерела формування бібліотечного фонду, допомагають ідентифікувати персоналії, причетні до цього процесу, можуть сприяти дослідницькій діяльності при відтворенні репертуару як комплектування, так і читання.

Як підсумок можна констатувати, що сам фонд рідкісних видань та рукописів водночас може бути і об'єктом багатоаспектних досліджень, і допоміжним джерелом для досліджень. А наше першочергове завдання – і надалі продовжувати опрацьовувати,

досліджувати та популяризувати цей багатий культурний спадок, яким володіємо.

Список використаних джерел

1. Алексеев М. В. Пожертвования и дары частных лиц как важные источники пополнения книжного фонда библиотеки Ришельевского лицея. *Вісник ОНУ*. 2012. Т. 17, вип. 1 (7). С. 11–36. (Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).
2. Васильев К. К. Дополнения к статье Л. В. Ижик «Одесские врачи-библиофилы». *Сумська старовина*. 2008. № 25. С. 125–128.
3. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини : навч. посіб. Київ, 1991. 431 с.
4. Дарители научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета, 1865–1920 : материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / сост.: Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова ; науч. ред. В. А. Смынтына ; библиогр. ред. М. А. Подрезова ; Одес. ун-т им. И. И. Мечникова, Нац. науч. б-ка. Одесса, 2005. 422 с.
5. Ижик Л. В. Одесские врачи-библиофилы. *Сумська старовина*. 2008. № 24. С. 113–124.
6. Ижик Л. В. Книжные знаки одесских библиофилов : моногр. исслед. Одесса, 2014. 130 с.
7. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 2. Книги греческие, латинские, французские, итальянские, немецкие, английские, польские, чешские и др. Одесса, 1903. 507, ХСII с.
8. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 3. Дополнительный. Одесса, 1903. 211, XXXIX с.
9. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 5. Одесса, 1910. 424, LXXXIV с.
10. Нарис з історії Одеської обласної медичної бібліотеки: ювілейне видання. Одеса, 2020. 32 с.
11. Отчет Одесской Городской Публичной Библиотеки за 1887–1917. Одесса.
12. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького, 1829–1999 : бібліогр. покажч. / упоряд.: Л. О. Кольченко, О. Г. Кушнір, Т. І. Олейникова ; редкол.: О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), Л. М. Бур'ян, М. Л. Десенко [та ін.]. Одеса, 2004. 427 с.
13. Опарин А. А. Теофраст Парацельс: основатель парамедицины. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*. 2018. № 1. С. 51–52.

14. Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг.: по материалам Государственного архива Одесской области. *Вісник Одеського національного університету*. Одеса, 2007. Т. 12, вип. 4. С. 29–95. (Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).
15. Полевщикова Е. В. Французы в книжной торговле Одессы в первой половине XIX в. (по материалам торговых каталогов). *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16, вип. 1/2 (5/6). С. 95. (Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).
16. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека, 1830–1910 : (ист. очерк). Одесса, 1911. 84 с.
17. Alexandri Benedicti Medici clariss. Anatomice, siue de Hystoria corporis humani: libri quinque. Argentorati Mense Martio, Anno, 1528. 112 f.
18. Andreae Vesalii Brvxellensis. Scholae medicorum Patauinae professoris, De humani corporis fabrica libri septem. Ad Carolum Quintum Imperatorem... Lion, 1552. Т. 1. 458, [53] p. Т. 2. 546 p. Т. 2 [lib. VI]. 547–833 [75] p.
19. Gorter Johannes, de. Praxis medicæ systema... Т. 1/2. Frankfurt ; Leipzig, 1755. [8], 264, [10] p.
20. Paracelsi Theophrasti. Labyrinthus medicorum errantium: cum adiuncti. Nürnberg, 1553. 88 p.
21. Philippi Theophrasti Bombast von Hohenheim Paracelsi gennant Chirurgischer Bücher und Schriften des Edlen Boch Gelehrten und Vermehrten philosophie und medici. Т. 1. Basel, 1591. 399 s.